

De effecten van financiële crisis: De moeizame ontwikkeling van het neoliberalisme in Latijns-Amerika

| A.E. Fernández Jilberto¹
| Marieke Riethof

Aan het eind van de jaren negentig wordt Latijns-Amerika getroffen door één van de zwaarste crises sinds de schulden crisis van de jaren tachtig en de Mexicaanse-peso-crisis midden jaren negentig. De financiële en economische problemen hebben geleid tot een herbezinning op de relatie tussen mondialisering, economische en sociale ontwikkeling. Niet alleen blijkt dat neoliberale hervormingen niet automatisch leiden tot economische groei, maar ook politieke stabiliteit in belangrijke mate afhangt van economische successen. Daarnaast leidt eventuele economische groei niet eenduidig tot oplossing van sociale problemen.

Financiële crisis

De Aziatische crisis in 1997 beëindigde een periode van versnelde economische groei in Latijns-Amerika, toen het Bruto Binnenlands Product (BBP) daalde van een hoogtepunt van 5,4% in 1997 tot 2,3% in 1998. De economische crisis betekent dat er nu vraagtekens worden gezet bij de euforie van ongelimiteerde economische groei. Exportcijfers verminderden voor het eerst in tien jaar en daarnaast maakten externe kapitaalstromen een sterke val van 85 miljard US\$ in 1997 naar 48 miljard US\$ in 1998. De negatieve trend in internationale handel en kapitaalstromen werd versterkt door het moratorium op schuldbetalingen van de Russische Federatie in augustus 1998. Dit verkleint de mogelijkheden voor internationale financiering van de monetaire problemen in Latijns-Amerika. In 1998 bereikte het algemene financieringstekort het astronomische bedrag van 21 miljard US\$, waarvan 18 miljard voor rekening kwam van Brazilië. In 1999 kende bijna geheel Latijns-Amerika een vermindering van economische groei en sommige landen raakten in een economische recessie. Dit herinnert aan de gevolgen van de Mexicaanse peso crisis in 1994. Macro-economische stabiliteit

gebaseerd op liberaal economisch beleid is niet voldoende om negatieve effecten van veranderingen in de mondiale economie op te vangen. Ook beleid gericht op werkgelegenheid en armoedebestrijding is sterk afhankelijk van de perceptie van macro-economische stabiliteit en de ontwikkelingen in de wereldeconomie. Het werkloosheidspercentage steeg bijvoorbeeld van 8,1 % in de eerste helft van 1998 tot 9 % in 1999, het hoogste werkloosheidspercentage in de jaren negentig. Voorzieningen voor werkloosheidsuitkeringen en werkgelegenheidsbeleid zijn over het algemeen niet adequaat om deze problemen op korte termijn op te lossen.²

Flexibilisering van wisselkoersen is één van de maatregelen die gewoonlijk gebruikt worden voor de vermindering van begrotingstekorten in Latijns-Amerika. Mexico en Brazilië hebben daarom zwevende wisselkoersen ingevoerd als reactie op de internationale financiële instabiliteit. Andere landen, daarentegen, devalueerden hun munt of vergrootten de bandbreedtes (Chili en Bolivia). Dit heeft tot hernieuwde overweging van 'dollarisering', omdat verwacht wordt dat dit tot grotere monetaire stabiliteit zal leiden. Carlos Salinas de Gortari, president van Mexico (1988-1994), en Carlos Menem van Argentinië (1989-

1999), hebben de belangrijkste aanzet gegeven tot deze fundamentele verandering van Latijns-Amerikaans monetair beleid. In Mexico onder Salinas de Gortari was het neoliberale economische beleid duidelijk verbonden met de toetreding tot NAFTA. Dollarisering kwam in deze context op als een logisch doel van het toekomstige monetair beleid. De peso-crisis van 1994 heeft tot een herbevestiging van het geloof in de voordelen van 'competitieve devaluaties' en van aanpassingen van de rentevoet als noodzakelijke instrumenten om de financiële crisis op te lossen geleid.³ Carlos Menem voerde in 1991 in Argentinië een pseudo-dollarisering in door de peso aan de dollar te koppelen met als doel de inflatie drastisch te verminderen. Tijdens de financiële crisis aan het eind van de jaren negentig heeft President Fernando de la Rúa (Argentinië) de voordelen van een koppeling van de peso aan de dollar verder benadrukt. Ecuador heeft een totale dollarisering van de economie ingevoerd, met als resultaat dat een alliantie van militairen en indianenorganisaties aan het eind van 1999 een poging tot staatsgreep deden. In El Salvador werd de dollarisering op 1 januari 2000 ingevoerd en in Guatemala op 1 mei 2000. Alleen Brazilië, Chili en Colombia weigeren de dollarisering expliciet. De regeringen van deze landen argumenteren dat economische en monetaire stabiliteit gecombineerd moet worden met de mogelijkheid om nationale zeggenschap over het monetaire beleid te behouden. Dit wordt gezien als een noodzakelijke context voor het reduceren van de effecten van internationale financiële crises.

Behalve de gevolgen van economische en financiële crises, zijn ook structurele hervormingen die onder invloed van zowel binnenlandse als internationale krachten sinds de jaren tachtig zijn ingevoerd, van belang. De denationalisering van besluitvormingsprocessen, de verandering van de rol van de staat en economische hervormingen zijn belangrijke ontwikkelingen binnen het proces van mondialisering en neoliberale herstructurering en hebben grote gevolgen voor sociale ontwikkeling en de positie van werknemers. Deze processen vinden op de volgende onderling samenhangende niveaus plaats. Ongelijke mondiale integratie van sociale, economische en culturele verhoudingen is het eerste niveau. Dit houdt in dat de internationale arbeidsdeling verandert, wat gevolgen heeft voor de economische activiteiten in ontwikkelingslanden. De val van internationale prijzen voor industriële exportpro-

ducten betekent een afname van industriële werkgelegenheid, maar ook een verkleining van de economische sector die vaak als motor van economische ontwikkeling wordt beschouwd. Internationale organisaties zijn betrokken bij de ontwikkeling van sociaal en economisch beleid en oefenen vaak druk uit om een bepaald economisch beleid te voeren. Ook Latijns-Amerikaanse regeringen trachten economische banden mondiaal te versterken met als doel het bevorderen van economische groei en productiviteit. Structurele veranderingen in economisch en sociaal beleid spelen een rol op het nationale niveau. Hierbij valt te denken aan het verminderen van subsidies voor producenten en aan hervorming van de sociale zekerheid om overheidsuitgaven te verminderen. Als laatste is het van belang dat ook maatschappelijke machtsverhoudingen aan verandering onderhevig zijn. De vermindering van de rol van de staat en de grote nadruk op de private sector betekenen dat er minder mogelijkheden zijn voor maatschappelijke organisaties om het beleid te beïnvloeden. Het discours van het moderne macro-economische beleid in Latijns-Amerika laat weinig ruimte voor invloed van sociale actoren, omdat beleidsveranderingen over het algemeen worden gepresenteerd als een technocratisch in plaats van een democratisch politiek probleem.⁴

De rol van de staat

Eén van de belangrijkste kwesties voor Latijns-Amerikaanse landen is hun relatie met de wereld-economie en de wijze waarop deze relatie wel of niet economische ontwikkeling bevordert. Het gangbare argument met betrekking tot deze relatie is dat internationale handel en integratie in de wereldeconomie concurrentie en efficiëntie vergroten en daarmee zal leiden tot kwalitatief betere economische en sociale ontwikkeling. De hervormingen die een verbetering van de concurrentiepositie moeten bevorderen, de zogenaamde neoliberale hervormingen, bestaan uit economische deregulering en liberalisering, terugtrekking van de staat uit de economische en maatschappelijke sfeer (van interventionisme naar zelfregulering en privatisering), in combinatie met pogingen om exportgericht economisch beleid in te voeren. De verwachting van veel Latijns-Amerikaanse politici is dat dit beleid zal leiden tot duurzame economische groei, in tegenstelling tot het

importsubstitutiebeleid dat dominant was tot de jaren tachtig.

Met de Aziatische crisis is dit beeld enigszins veranderd. Met name wordt een hernieuwde nadruk gelegd op het belang van een effectieve staat om de negatieve gevolgen van economische integratie te ondervangen. De volgende factoren bemoeilijken de integratie in de wereldhandel: het gebrek aan overeenstemming tussen de structuur van internationale vraag en de samenstelling van Latijns-Amerikaanse exporten; milieudegradatie; het gebrek aan capaciteit om technologische veranderingen te absorberen; de gedateerdheid van kapitaalgoederen en infrastructuur; het lage investeringsniveau; en de lage institutionele en managementcapaciteiten van Latijns-Amerikaanse staten.⁵

Ook de academische debatten over ontwikkelingsvraagstukken zijn van aard veranderd. Terwijl de effecten van structurele aanpassingsprogramma's werden benadrukt tijdens de jaren tachtig, veranderde de focus in de jaren negentig naar de gevolgen van veranderingen in de rol van de staat (van interventionisme naar zelfregulering en privatisering) en, daarmee verbonden, de voor- en nadelen van deregulering van de economie. Terwijl de Economische Commissie voor Latijns-Amerika en de Caraïben (ECLAC) in de jaren vijftig en zestig een belangrijke rol speelde in de theoretische onderbouwing van importsubstitutiebeleid, heeft het in de jaren negentig een nieuwe strategie voor Latijns-Amerika ontwikkeld. Deze duale strategie bestaat uit een combinatie van economische en sociale ontwikkeling (*desarrollo con equidad*), waarbij regionale integratie en internationale handel een belangrijke rol spelen.⁶ Deze rapporten van de ECLAC vormen ook nu een theoretische legitimering van economische liberalisering. Daarmee hebben ze veel invloed op het regeringsbeleid in Latijns-Amerika, maar minder invloed op beleid dat tot sociale ontwikkeling leidt.

De veranderingen in economische prioriteiten en in de rol van de staat hebben geleid tot de neergang van sommige sectoren en de opkomst van andere. Een goed voorbeeld van dit proces is de verschuiving van industriële productie naar de dienstensector en naar productie van primaire producten voor export. Critici beweren dat deze strategie niet tot duurzame economische groei zal leiden, omdat primaire producten te veel afhankelijk zijn van schommelingen in de wereldmarkt en omdat industriële productie tot technologische ontwikkeling, werkgelegenheid en kwalitatief betere exportproducten leidt. Sectorale veran-

deringen in werkgelegenheid maken ook deel uit van dit proces. Dit betreft zowel verschuivingen naar de dienstensector als verschuivingen van de formele sector naar de informele sector en minder beschermde arbeidsomstandigheden. Informele arbeid in Latijns-Amerika is bijvoorbeeld gegroeid van 44,4 % in 1990 naar 47,8 % in 1998. Bovendien gaat dit proces gepaard met een groeiende participatie van vrouwen in de arbeidsmarkt. De combinatie van structurele aanpassing, hyperinflatie en crisis heeft geleid tot een versterking van economische ongelijkheid in Latijns-Amerika.⁷ Politici verwachten dat externe competitie zal leiden tot rationalisering en herstructurering van het productieproces. Dit kan positieve gevolgen hebben voor hooggeleide werknemers, maar werknemers met een lage of geen opleiding kunnen makkelijk vervangen worden door anderen of overbodig worden gemaakt door technologische innovatie. Het is niet zeker of concurrentie zal leiden tot werkgelegenheidsgroei, omdat Latijns-Amerika een groot aanbod aan ongeschoolde werkzoekenden kent en de moderne sector met name plaats biedt aan geschoolde werknemers. Daarom is het van belang te analyseren of degenen die het slachtoffer zijn van dit proces ook adequate sociale voorzieningen hebben.

Een ander effect van het herstructureringsproces is dat bepaalde functies van de staat op het gebied van sociale regulering overgaan naar de private sector. Voorbeelden hiervan zijn privatisering van de sociale zekerheid en de deregulering en flexibilisering van arbeidsmarkten. Flexibilisering is een verzameling van ontwikkelingen waaronder tijdelijke contracten, flexibele werktijden en lonen en het vergemakkelijken van ontslag vallen.⁸ Economische herstructurering en arbeidsflexibilisering betekenen aan de ene kant dat er een nieuwe vorm van arbeidsverhoudingen ontstaan. Er wordt steeds vaker extern personeel (*outsourcing*) gebruikt in bepaalde fasen van het productieproces. De bedrijven die deze externe diensten uitvoeren zijn kleiner, gebruiken veel tijdelijke werknemers en het is daardoor niet makkelijk werknemers binnen hetzelfde bedrijf in een vakbond te organiseren. Ook de opkomst van atypische contracten vermindert de bescherming en bepaalde zekerheden voor werknemers. Dit gebeurt in een context van fundamentele instabiliteit op de arbeidsmarkt en in een tijd waarin ook de sociale zekerheid wordt hervormd. De effecten van de Aziatische crisis en de daaropvolgende recessie hebben beide fenomenen verder geaccentueerd. Collectieve actie van werknemers

wordt bemoeilijkt en de fragmentatie op de arbeidsmarkt en binnen de bedrijven tussen werknemers in een geprivilegieerde en een niet-beschermde positie verdiept. Dit heeft daarnaast geleid tot een verminderd vermogen van vakbonden om collectieve onderhandelingen te voeren, wat de representatieve rol van de vakbeweging en het stellen van eisen aan werkgevers, heeft gereduceerd. In landen zoals Chili zijn ook de rechten op het gebied van vakbondlidmaatschap en collectieve onderhandelingen voor tijdelijke werknemers beperkt of afwezig. Dit leidt verder tot een grote terugval in vakbondslidmaatschap. Hoewel vakbonden tijdens en vlak na transitieprocessen sterk groeiden, betekenen de crises en hervormingen dat deze groei is gestagneerd.

Neoliberalisering van de democratie

Het politiek-institutionele niveau wordt gekenmerkt door een ontideologisering en depolitisering van politieke en economische debatten. In met name Argentinië, Brazilië en Chili betekende de democratische transitie een proces van fundamentele deradicalisering van de politiek en het verlies aan politieke relevantie van links en de vakbeweging. Het discours van structurele aanpassing en integratie in de wereldeconomie laat over het algemeen weinig ruimte over voor alternatieven. Verder is de belofte van economische groei direct gekoppeld aan politieke stabiliteit. Dit betekent aan de ene kant dat oppositionele krachten moeite hebben om een alternatief te articuleren. Aan de andere kant is er nog steeds weinig ruimte voor sociale beleid dat niet slechts de effecten van economische crises verzacht, maar ook leidt tot armoedebestrijding en sociale ontwikkeling. In Chili en Argentinië hebben de democratische regeringen het neoliberale economische model versterkt dat door de militaire regimes ingevoerd werd. Volgens de principes van het neoliberale model worden economische calculatie en rationalisering overgebracht naar de politieke arena. Dit blijft bestaan na de transitie, omdat een groot deel van de legitimiteit van het nieuwe regime afhangt van het bewijs dat democratische politiek ook duurzame economische ontwikkeling kan

produceren. Het proces van economische hervorming is in Brazilië pas vijf jaar na het einde van het militaire regime begonnen met het hervormingsprogramma van president Fernando Collor de Melo (1990-1992) als een verlate reactie op de schulden crisis en de recessies in de jaren tachtig. In politieke debatten werden staatsinterventie en protectionisme, de centrale aspecten van het imports substitutiemodel, langzamerhand gedelegitimiseerd, hoewel er nog steeds veel conflicten bestaan over deze punten. President Fernando Henrique Cardoso (vanaf 1994) heeft de hervormingen verdiept en versterkt. Zijn Plano Real – financiële stabilisering verbonden met structurele hervormingen – leidde tot een einde aan hyperinflatie. De structurele hervormingen die als cruciaal worden beschouwd voor het langetermijnsucces van het plan zijn echter het object van veel kritiek, en het einde van de uitvoering van de hervormingen is nog niet in zicht. Voor zowel de binnenlandse als de buitenlandse (door investeerders en internationale organisaties verleende)

Het discours van structurele aanpassing en integratie in de wereldeconomie laat over het algemeen weinig ruimte over voor alternatieven.

legitimiteit van de democratische regimes achten politici in zowel Brazilië als in andere Latijns-Amerikaanse landen het van belang om de macro-economische stabiliteit te benadrukken. Dit betekent in de praktijk dat leden van de oppositie tegen de dictatuur vaak na hun verkiezing hun eerdere principes loslaten.⁹

De problematische balans tussen legitimiteit en hervormingen is ook het gevolg van de dubbele doelstellingen van de democratische regeringen. Aan de ene kant moet een democratisch regime de indruk wekken dat het voldoende aandacht besteedt aan de brede politieke participatie en het democratisch gehalte van het economisch beleid. De aanwezigheid van institutionele overblijfselen van de militaire regimes, van sociaal-economische ongelijkheden, van een zwakke, maar grote staat, en van corruptie betekent dat participatie en verbetering van sociaal beleid niet altijd makkelijk zijn.¹⁰ Politici proberen te bewijzen dat ook zij in staat zijn efficiënt economisch beleid te voeren. In relatie tot buitenlandse en binnenlandse investeerders betekenen deze punten dat men het bedrijfsleven moet overtuigen dat de kosten van sociaal beleid acceptabel zijn en dat de democratisering niet teruggedraaid kan worden. De nadruk op macro-econo-

mische variabelen en de rol van de private sector in plaats van staatsinterventie in economische groei verandert het bedrijfsleven in sleutelactoren in Latijns-Amerikaanse maatschappijen.¹¹ Dit verklaart waarom de economische en politieke stabiliteit van nieuwe democratieën direct proportioneel is aan de verzwakking van de civiele maatschappij.

De crux van de transformatie van economische en sociale macht ligt in de relatie tussen de positie van economische groepen, de strategieën van deze groepen en van de regering ter bevordering van economische integratie en het mondialiseringsproces zelf. Regeringen benadrukken het belang van de concurrentiepositie van het bedrijfsleven en het investeringsklimaat. Toch verdedigen zowel economische groepen als politici bepaalde segmenten van de binnenlandse markt, zoals het koperproducerende bedrijf CODELCO in Chili en het Braziliaanse oliebedrijf Petrobrás (beide staatsbedrijven). Het uiteindelijke doel is om vanuit de export van primaire producten over te stappen naar de productie van niet-traditionele en industriële goederen. Hoewel dit ook het doel was van het importsubsstitutiebeleid, is er tegenwoordig geen eenduidig industrieel beleid om deze overgang te stimuleren. Deze strategie blijft dan ook vooral pragmatisch, en buitenlandse investeringen worden nog steeds gezien als de bron van technologische ontwikkeling. Door grotere concurrentie en liberalisering zijn Latijns-Amerikaanse bedrijven ook onderdeel geworden van het proces van adaptatie en herstructurering, en van de constante zoektocht naar comparatieve voordelen en afzetmarkten. Een zeer belangrijke factor hierin zijn nog altijd de arbeidskosten. Om dit te bevorderen zien politici hervorming van de arbeidswetgeving, de regulering van vakbonden en flexibilisering van de arbeidsmarkt als een manier om de concurrentiepositie te versterken.

Conclusies

Het langzame en moeilijke herstel van de gevolgen van de Aziatische crisis en de regionale effecten van de devaluatie van de Braziliaanse real heeft een zodanige economische instabiliteit gecreëerd dat er steeds meer vraagtekens worden gesteld bij de effectiviteit van neoliberaal economisch beleid. Voor sommigen ligt de oorzaak hiervan in politieke factoren, in de onzekerheid over hervormingsprogramma's en pogingen om kapitaalstromen te reguleren. Kenmerkend voor het huidige denken over economische ontwikkeling, wordt de oorzaak in bureaucratische kringen

vooral gezien als een tijdelijke neergang in de economische cyclus. Degenen die deze interpretaties niet ondersteunen, benadrukken dat de crisis een bewijs is dat het economisch beleid dat nu in Latijns-Amerika gevoerd wordt, structureel niet tot duurzame economische ontwikkeling zal leiden.

De paradox voor links in Latijns-Amerika is dat de democratisering niet tot een situatie heeft geleid waarbij sociale actoren veel invloed uitoefenen op sociale en economische beleidsvorming of tot een grotere betrokkenheid van regeringen bij sociale kwesties. Daarnaast betekent de nadruk op macro-economisch beleid ook dat de mogelijkheden voor sociale hervormingen niet naar verwachting zijn. Een bijkomend probleem is dat de coalitie die oorspronkelijk tegen de dictatuur ageerde, verdeeld is tussen degenen die een politieke positie hebben ingenomen in de democratische regeringen en de groepen die daarbuiten een politieke rol proberen te spelen. Ondanks dat de democratisering de verwachtingen over sociale en economische verbetering niet heeft kunnen vervullen, hebben linkse bewegingen moeite een alternatief en effectieve strategieën voor sociale mobilisatie en politieke invloed te ontwikkelen. De gevolgen van de Mexicaanse crisis van 1994 (de Tequila-crisis), de Aziatische crisis en de Braziliaanse crisis leiden tot drie belangrijke lessen met betrekking tot de huidige ontwikkelingsstrategieën in Latijns-Amerika: (1) de noodzaak tot het verhogen van binnenlandse investeringen om de afhankelijkheid van de mondiale economie te verminderen, (2) de macro-economische stabiliteit, die in eerste instantie door een neoliberaal beleid bereikt werd, is niet permanent en kan altijd verschuiven door negatieve 'externe factoren', (3) zowel een werkgelegenheidsbeleid als een beleid gericht op het verminderen van armoede hangen sterk af van nationale macro-economische stabiliteit en stabiliteit van de mondiale economie. De drie crises vormen de eerste breuk in het neoliberale optimisme dat Latijns-Amerika heeft gekenmerkt, waarin mondialisering wordt gezien als een nieuwe mogelijkheid om economische ontwikkeling definitief te vestigen. De crises hebben echter de grote kwetsbaarheid van de ontwikkelingslanden voor instabiliteit van mondiale kapitaalstromen aangetoond.

Noten:

1. Met dank voor steun van de Stichting Wetenschappelijk Onderzoek van de Tropen (WOTRO).
2. Economic Commission for Latin America and the Caribbean (ECLAC), *Estudio Económico de América Latina y el Caribe, 1999-2000*, Santiago de Chile: ECLAC, 2000; International Labour Organization (ILO) (1999), *Panorama Laboral de América Latina 1999*, Lima: ILO.
3. Zie A.E. Fernández Jilberto and André Mommen (1998), "Globalization versus Regionalization", in: Fernández Jilberto, Alex and Mommen, André (eds) *Regionalization and Globalization in the Modern World Economy. Perspectives on the Third World and transitional economies*, London: Routledge. pp. 1-26.
4. Zie Demmers, Jolle, Alex E Fernandez Jilberto and Barbara Hogenboom (eds.) (2001) *Miraculous Metamorphoses - The Neoliberalization of Latin American Populism*, London: Zed Books.
5. ECLAC (1990), *Transformación Productiva con Equidad*, Santiago de Chile: ECLAC.
6. De volgende rapporten van de ECLAC behandelen deze strategie, ECLAC (1990) *Transformación Productiva en ECLAC* (1994) *El regionalismo abierto en América Latina y el Caribe. La integración económica al servicio de la transformación productiva con equidad*. Santiago de Chile: ECLAC.
7. Zie ILO (1999), *Panorama Laboral*, p. 40; Richard Tardanico (1997), "From Crisis to Restructuring: Latin American Transformations and Urban Employment in World Perspective", in: Tardanico, Richard and Larín, Rafael M. (eds.), *Global Restructuring, Employment, and Social Inequality in Urban Latin America*, Miami: North-South Center Press. pp 1-45.
8. Voorbeelden van literatuur op het gebied van flexibilisering zijn, International Labour Organisation (ILO) (1998), *Chile: Crecimiento, empleo y el desafío de la justicia social*, Santiago de Chile: ILO. ILO/Ministério do Trabalho e Emprego (1999), *Brasil: Abertura e ajuste do mercado de trabalho no Brasil: Políticas para conciliar os desafios de emprego e competitividade*, São Paulo: Editora 34; Brasília: ILO. Voor een overzicht van een aantal Latijns-Amerikaanse landen, zie Márquez, Gustavo (ed.) (1995), *Reforming the Labor Market in a Liberalized Economy*, Washington D.C.: Inter-American Development Bank and Johns Hopkins University Press, en Amadeo, Edward J. and Horton, Susan (eds.) (1997), *Labour Flexibility and Productivity*, Basingstoke: Macmillan.
9. Een goed voorbeeld hiervan is dat hoewel sociale bewegingen een belangrijke rol speelden in de oppositie, zij opzij geschoven werden als de opnieuw opgerichte politieke partijen gingen onderhandelen met de militairen over de regels van het democratische regime.
10. In Chili wordt een deel van de senaat ingenomen door senatoren die voor het leven aangewezen zijn door het militaire regime. Deze groep kan fundamentele hervormingen, zoals herziening van de grondwet, tegenhouden.
11. De verkoopcijfers van de vijfhonderd grootste bedrijven in Latijns-Amerika was in 1996 568 miljard US\$, terwijl het BNP van geheel Latijns-Amerika 1700 miljoen US\$ was. Zie voor een analyse van de rol van economische groepen in Latijns-Amerika, Wilson Peres (1998) *Grandes Empresas y Grupos Industriales Latinoamericanos*, México: Siglo XXI Editores/Cepal. p. 33.